

УДК 94 (477) «1943/1949»

**СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (ВИБРАНІ АСПЕКТИ)****Василь Ухач**

Тернопільський національний економічний університет
Україна, 46001, м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а
e-mail: vasil.ukhach@gmail.com; v.ukhach@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2106-5335>

Проблема оцінки суб'єктів українського національно-визвольного руху, зокрема УПА у 1940-1950-х роках ХХ ст. продовжує перебувати в політичному дискурсі та використовуватись представниками політичних еліт (при цьому незалежно від їх політичного забарвлення) для «...мобілізації власного виборчого електорату» [1, с. 42]. Тривалий бездержавний статус України, зазначає Я. Примаченко, залишив по собі потужні регіональні ідентичності спричинені імперськими культурними впливами. За цих обставин контекстуалізація історії ОУН і УПА у сучасний загальноєвропейський дискурс вимагає розуміння наявних там тенденцій, а це водночас, дозволить напрацювати конструктивну стратегію щодо подолання у сучасній вітчизняній історіографії «традиційного висвітлення подій історії українського визвольного руху в формі бінарної опозиції «звинувачення – виправдання» [14]. Відомі ідеологічні кліше радянської пропаганди цілеспрямовано нівелювали визвольну й антиколоніальну складову діяльності націоналістичного підпілля та Української повстанської армії. Відповідно репресований за радянських часів дискурс ОУН, УПА так і не був реабілітований, залишаючись заручником стійких ідеологем [15, с. 329].

В останні 10-15 років у науковий світ вийшла низка монографій, в яких зроблено спроби комплексного об'єктивного аналізу окремих сегментів історії національно-визвольного руху та УПА як його складової. Зокрема слід виокремити монографічні дослідження Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, В. В'ятровича, В. Деревінського, І. Льюшина, А. Кентія, Ю. Киричука, О. Ленартовича, І. Марчука, І. Патриляка, А. Русначенка, Г. Стародубець, С. Стельниковича, С. Сергійчука, Ю. Шаповала, також колективні монографії [12]. Отже за роки незалежності сучасною історичною наукою проведена ґрунтовна археографічна, джерелознавча, наукова робота з історії витоків, розгортання діяльності Української повстанської

армії, найбільш суперечливих аспектів повстанського руху. Водночас відсутнє узагальнююче дослідження монографічного характеру, присвячене історії досліджень історії УПА за роки незалежності.

Метою наукової розвідки є проаналізувати висвітлення у сучасній українській історіографії питання передумов, мотиваційних чинників, часу створення Української повстанської армії під політичним проводом ОУН(б).

Аналіз сучасних історичних праць останніх 10-15 років дозволяє стверджувати про вагомий поступ науковців у з'ясуванні мотиваційних чинників створення Української повстанської армії під крилом бандерівської ОУН. У сучасній історіографії зроблено висновок про надзвичайну важливість зламу 1942-1943 років для всіх суб'єктів українського національно-визвольного руху. Активна внутрішня дискусія у середовищі націоналістичних організацій, спроба аналітичного, тверезого, без попередньої ейфорії аналізу практичних реалій співпраці з братами з Великої України на ґрунті націоналістичної ідеології; розкриття нацистами людиноненависницького обличчя в Україні (у контексті формування нацистського окупаційного режиму «нового порядку»); кардинальні зміни на фронтах німецько-радянської війни; перемовини у середовищі західних союзників щодо відкриття другого фронту та спроби обговорення післявоєнного політико-правового порядку в Європі – фактори, у переліку ключових в історичних працях сучасних науковців, які змусили політичний провід ОУН(б) обговорити та внести зміни у стратегію і тактику боротьби, зробити перші практичні військово-підготовчі кроки до збройного чину у боротьбі з окупаційними режимами.

У працях вітчизняних істориків належна увага приділена військовим конференціям, зокрема бандерівської ОУН, яка дозволяє пролити світло на гострі дискусії щодо процесу розгортання підпільної армії. Слід наголосити,

що тривалий час ні у зарубіжній діаспорній, ані у сучасній вітчизняній історіографії рішення жовтневої та грудневої 1942 р. військових конференцій ОУН(б) не згадувалися. Українські історики І. Патриляк, О. Пагіря одними з перших дослідили їх рішення [23, с. 15]. Каталізатором гострих дискусій, на думку науковців, виступав, у значній мірі, нацистський терор, економічний визиск українського населення Волині та Полісся, що, у свою чергу, радикалізувало настрої місцевих оунівців, до яких місцевий люд апелював про захист, цілком справедливо критикуючи їх за пасивну поведінку. І. Патриляк висловлює припущення про проведення у період жовтня-грудня 1942 р. двох військових конференцій, де обговорювалися проекти формування майбутньої армії [16, с. 117]. На думку історика, проект розроблений оновленою комісією (грудень 1942 р.) ліг, після суттєвого доопрацювання, в основу військових рішень Третьої конференції ОУН(б) у лютому 1943 р. І. Патриляк висловлює припущення, що «саме в січні 1943 року керівництвом Головного Проводу ОУН(б) було прийнято *остаточне* (курсив наш – Авт.) рішення про планову організацію партизанської армії» [16, с. 118-119].

Львівський дослідник історії УПА Р. Забілий вказує на необхідність розглядати питання формування повстанської армії у двох площинах: практичній і теоретичній (політичній). Період розгортання армії передував підготовчий теоретико-практичний період, вінцем якого стали конкретні практичні результати [5, с. 269-270]. Львівський історик зазначає «...перш ніж приступити до створення армії, ОУН була змушена подолати протиріччя стосовно «партизанки» у своєму середовищі. Окрім цього під свій контроль треба було взяти процес самочинного спротиву населення ворогові, підготувати кадри та засоби, приховуючи до певного часу свої наміри» [5, с. 270]. Р. Забілий акцентує увагу на тому, що у підготовчий період створення повстанської армії необхідно розрізнити самооборону, яка створювалась населенням самотужки та мала стихійний характер (у подальшому стане базою для розгортання відділів УПА, а пізніше важливою структурою українського повстанського заплілля) [21, с. 64] та самооборонних куцтових відділів (далі – СКВ), які були добре організовані та контрольовані сіткою ОУН(б) і стали частиною підпільної мережі

Слід наголосити, що у сучасній історичній академічній науці існує певний різнобій у підходах відповіді на питання: де, як і коли ство-

рювалась УПА? Д. Яневський категоричний у відповіді на це питання, стверджуючи, що сучасна академічна наука з цим завданням не справилася [25, с. 117]. Р. Забілий у власному дисертаційному дослідженні особливостей збройної боротьби УПА вказує на відсутність «одностайної думки до початків діяльності УПА» [5, с. 277].

Отже і до сьогодні у сучасній українській історичній науці не втратило актуальності питання часу виникнення УПА. Висловлюємо думку, що різні припущення початків УПА у працях сучасних істориків – це у значній мірі «пережитки» «механічної» рецепції напрацьованих українських еміграційних дослідників післявоєнного періоду. Аналіз підходів сучасних українських істориків у цьому питанні дозволяє виокремити низку узагальнень.

По-перше, ідеологічно-партійні чвари як очільників, так і прихильників різних фракцій ОУН були перенесені і на питання початків УПА, із цілком зрозумілою метою – пов'язати її формування із діяльністю своєї організації. По-друге, еміграційні науковці – представники бандерівської ОУН (В. Косик, П. Мірчук та ін.), починаючи з праці М. Лебеда «УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу», опубліковану у 1946 р. відносять початки УПА до кінця 1942 р. Дату створення УПА 14 жовтня 1942 р., як відомо, було прийнято постановою УГВР від 30 травня 1947 р. та повідомленні ОУН(б) від 30 липня 1947 р. [22].

В основних тезах з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок), мотивом ревізії дати створення УПА пояснюється прагненням «...істориків ОУН рятувати її репутацію в очах західних демократій» [17]. По-третє, у висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, остання утворена навесні 1943 р., що підтверджується низкою конкретних фактів [10]. Авторський колектив звіту робочої групи вважав, що «тезу про виникнення УПА навесні 1943 року слід приймати як аксіому» [13, с. 16].

На нашу думку у низці сучасних історичних праць при висвітленні таких дискусійних наукових питань досліднику вкрай важливо використовувати міждисциплінарний методологічний інструментарій, понятійний апарат, зокрема юриспруденції. Необхідно, на нашу думку, чітко розрізнити, формування та розгортання діяльності на Волині та Поліссі у квітні-грудні 1942 р. «бойових відділів ОУН(б)» [2], «відділів самооборони» [5, с. 278], «партизан-

ського руху під прапорами революційної ОУН» [18] із де-юре початками УПА з її армійською структурою, Головним командуванням. Для прикладу доцільно привести одне з найновіших досліджень львівського історика Р. Забілого. З одного боку автор наголошує на поліфонії підходів науковців до початків діяльності перших відділів УПА (під політичним проводом ОУН(б)), роблячи висновок, що «...квітень-грудень 1942 року слід вважати не періодом «підготовчих заходів до майбутнього виступу» [7, с. 112], а «періодом до розгортання УПА. Часом створення армії цілком логічно вважати 1942 рік, а не 1943 рік» [5]. У розрізі своїх міркувань львівський історик пропонує переглянути тезу робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, бо формулювання, що «тим хто боровся було видніше, коли вони почали боротьбу» і 1943 рік треба «приймати як аксіому» не є переконливою [5, с. 279]. Проте далі Р. Забілий вказує на потребу подальших ґрунтовних досліджень датування створення УПА.

Слід наголосити, що у сучасній українській історіографії «традиційну» (14 жовтня 1942 р. – *Авт.*) дату створення УПА одним із перших поставив під сумнів ще у 1995 р. науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського О. Вовк. Історик наголошував на необхідності чітко визначитися у ставленні до подій, які відбувалися у жовтні 1942 й у березні-квітні 1943 років на Волині та Поліссі. О. Вовк зазначає: «...слід ствердити, що відділи, які почали творитися в жовтні 1942 року не були *санкціоновані* (курсив наш – *Авт.*) рішенням Проводу ОУН(б), не становили за своєю структурою «поважного» війська й не мали офіційної назви УПА...», «...в березні-квітні 1943 року почали поставати значні за своїми масштабами повстанчі формування з армійською структурою очолювані з травня 1943 року Головною Командою УПА. Новостворені формування офіційно отримавши в квітні-травні 1943 року назву УПА й започаткували повстанчу армію під проводом ОУН (СД)» [3, с. 142]. На думку В. Ковальчука, саме О. Вовк одним з перших документально довів, що «...УПА була створена у квітні – на початку 1943 року військовим референтом бандерівської ОУН на Волині та Поліссі В. Іваховим («Сонар»)» [8]. Відповідно «Клим Савур» Д. Клячківський очолив УПА вже після смерті В. Івахова 13 травня 1943 року [8].

Документів УПА датованих жовтнем 1942 – квітнем 1943 років досі не віднайдено [8], а

тому не має документального підтвердження факту створення повстанської армії у жовтні 1942 року [22].

Є підстави стверджувати, що у сучасній українській історичній науці утвердилася позиція, що саме у рішеннях Третьої Конференції (Одеської) ОУН (СД) 17-21 лютого 1943 р. було прийняте остаточне рішення розпочати збройну антинацистську боротьбу оунівською партизанською армією [16, с. 119].

Попри гострі дискусії, що точилися на Одеській конференції з приводу стратегії подальшої збройної боротьби вітчизняні історики в оцінці рішень конференції доходять наступних висновків: 1) незважаючи, що рішення з військового питання не збереглося [24], у колі науковців усталилася точка зору, за якою саме в Олеську революційна ОУН остаточно прийняла рішення про необхідність збройної боротьби [12, с. 163]; 2) Третя конференція ОУН(б) оцінила тогочасні міжнародні реалії й охарактеризувала ситуацію на внутрішньому фронті, скоригувавши тактику революційної ОУН у зв'язку з новими реаліями на східному фронті [19, с. 298]; 3) перемога прихильників активної партизанської війни з німцями [9] дала поштовх до «творення нових осередків партизанської сили» [10], що, у свою чергу, додало цілком якісного імпульсу розгортанню повстанської армії [16]. За твердженням київського дослідника І. Патриляка рішення Третьої Конференції революційної ОУН стали офіційною «відмашкою» повстанській армії до антигітлерівської боротьби [20, с. 88], що набирала все більших обертів. Тобто антифашистський збройний рух опору визнавався одним із необхідних етапів національно-визвольної боротьби [21, с. 95].

Таким чином, у сучасній українській історичній науці усталилася позиція, що період початку лютого – по грудень 1943 р. слід розглядати як постання (О. Вовк, С. Стельникович) [3, с. 142], розгортання (Я. Грицак, Р. Забілий) [4, с. 14], формування нових відділів і штабів різних рівнів (Р. Забілий, А. Кентій, І. Патриляк) [6, с. 14], реорганізації УПА (І. Патриляк) [16, с. 120].

Ключовими мотиваційними чинниками до створення УПА сучасні українські історики називають: по-перше, загроза можливої втрати контролю на території ПЗУЗ (Волинь і Полісся), де активізували свою діяльність військові структури поліського отамана Т. Боровця та червоних партизанів [5, с. 274]. По-друге, нацистський терор та економічний визиск українського населення, що актуалізувало потребу

його захисту та збереження від анархічних і злочинних дій [5, с. 274]. По-третє, чинники морального характеру, що проявлялися у наріканні, звинуваченні населенням бездіяльності Проводу ОУН(б) [11, с. 164].

Таким чином, аналіз вищевикладених аспектів розкриття заявленої наукової теми у сучасній українській історіографії дозволяє сформулювати наступні узагальнення.

По-перше, історіографія УПА – воєнно-політичної формації повстанського типу, складової українського національно-визвольного руху, яка вела повстанські війни в умовах нацистської та комуністичної окупації України [6, с. 13] у роки Другої світової війни та післявоєнний період, є однією із найбільш ретельно та прискіпливо досліджених тем у сучасній історичній науці. По-друге, за роки незалежності сучасними вітчизняними науковцями проведена колосальна археографічна праця, вагому роль у розкритті об'єктивної історії збройної боротьби УПА відіграла діяльність наукових академічних, університетських структур, так і незалежних центрів досліджень українського національно-визвольного руху. По-третє, у цілому сучасні українські історики підкреслюють унікальність і значимість, як у національному, так і в європейському масштабі, боротьби «армії без держави», її всенародну підтримку, без чого був би неможливим майже десятилітній післявоєнний збройний антикомуністичний опір. Національна свідомість, ідейна загартованість, опертя на вишколену організаційну структуру націоналістичного підпілля, що водночас виступало осердям повстанського заплілля – складало опору Української повстанської армії.

Водночас необхідне подальше глибинне вивчення окремих питань історіографії історії УПА. Необхідно продовжити скрупульозну археографічну роботу над виявленням нових документів з історії УПА, особливо переломного 1942 р., які б дозволили деталізувати дискусійні питання часу створення повстанської армії під політичним проводом революційної ОУН. Подальшого наукового обґрунтування потребують межі діяльності УПА з детальним розкриттям особливостей кожного етапу, кількісного й якісного (соціального) складу вояків. Недостатніми видаються наукові розробки біографій, насамперед, визначних постатей повстанського руху, повсякденного життя повстанців, ролі капеланства, Церкви, просвітницької національно-патріотичної виховної, пропагандистської роботи у територіальних структурах повстанського заплілля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Адамович С. Феномен української повстанської армії як засіб політичних маніпуляцій у суспільному житті України // Галичина. 2013. Ч. 24. С. 42-45.
2. В'ятрович В. Від підпільної групи до національного руху: становлення структур і напрямів діяльності українського визвольного руху // Галичина. 2013. Ч. 24. С. 19-26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2013_24_4
3. Вовк О. До питання постанови УПА під проводом ОУН СД // Український історик. 1995. № 1-4. Ч. 30. С. 137-142.
4. Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004.
5. Забілий Р. Створення УПА в 1942 р.: від теорії до практики // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 22. С. 269-279.
6. Забілий Р.В. Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942-1949 рр.: автореф. дис... канд. істор. наук; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2015.
7. Кентій А. Перехід ОУН(б) на антинімецькі позиції (1941-1942) // Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В.В., Ільчишин І.І., Касьянов Г.В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С.В. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005.
8. Ковальчук В. Чи була створена УПА 14 жовтня 1942 р? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/10/22/3306787/>
9. Кондратюк К. Військово-політична діяльність Романа Шухевича у 1943-1944 рр. // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2007. Збірник 10. С. 202-212. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65009/14-Kondratiuk.pdf?sequence=1>
10. Кондратюк К. Українські національні збройні формування у 1941-1944 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 22. С. 120-127.
11. Кентій А. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії // Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В.В., Ільчишин І.І., Касьянов Г.В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С.В. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005.
12. Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В.В., Ільчишин І.І., Касьянов Г.В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С.В. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 494 с.
13. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ: Наукова думка, 2005.
14. Примаченко Я. ОУН і УПА в сучасному європейському дискурсі пам'яті про другу світову війну: політико-правовий аспект. URL: <http://www.voxpopuli.com.ua/rubriki/politika/ouniupavsucasnomuevropijskodomudiskursipamatiavtorprimacenkoana>
15. Примаченко Я. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність // Український історичний збірник. 2014. Вип. 17. С. 328-338.
16. Патриляк І. Створення Української повстанської армії під проводом ОУН(б): малодосліджені аспекти проблеми // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2010. Вип. 16. С. 111-122.
17. Про час утворення УПА. Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). URL: <http://www.poshuk-lviv.org.ua/press/oun-upa.htm#zmist>
18. Патриляк І. Протистояння українського визвольного руху німецькому окупаційному режимові: міфи та реалії // Галичина. 2013. Ч. 24. С. 27-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2013_24_5
19. Патриляк І.К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2012.

20. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // УІЖ. 2004. № 5. С. 81-95.

21. Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2002.

22. Стельникович С. Час виникнення УПА: міфи та реальність // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія б: Історичні науки: збірник наукових праць. Київ: НПУ, 2008. Вип. 5: До 175-річчя НПУ ім. М.П. Драгоманова. С. 233-236. URL:

<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15068/1/Stelnukovych.pdf>

23. Трофимович В. Створення Української повстанської армії // Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2013. Вип. 20. С. 11-21.

24. Циганюк В.В. Військово-організаційна й політична діяльність Романа Шухевича у 1943 р. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/znm/2007_13/R1/Tsyganjuk.pdf

25. Яневський Д.Б. Проект «Україна». Жертва УПА. Місія Романа Шухевича. Харків: Фоліо, 2012.

Ухач Василь Сучасна вітчизняна історіографія національно-визвольної боротьби Української повстанської армії (вибрані аспекти)

Проаналізовано висвітлення у сучасній українській історіографії передумов, мотиваційних чинників, часу створення Української повстанської армії під політичним провідом ОУН(б). Збройна боротьба УПА є ґрунтовно дослідженою темою у сучасній історичній науці. Історики підкреслюють унікальність та значимість боротьби «армії без держави», її всенародну підтримку.

Виокремлено перелік питань, які потребують подальших дослідницьких зусиль науковців.

Ключові слова: Українська повстанська армія, ОУН(б), національно-визвольна боротьба, сучасна українська історіографія

Ухач Василь Современная отечественная историография национально-освободительной борьбы Украинской повстанческой армии (избранные аспекты)

Проаналізовано освітлення в сучасній українській історіографії причин, время создания Украинской повстанческой армии под политическим руководством ОУН(б). Вооруженная борьба УПА является детально исследованной темой в современной исторической науке. Историки подчеркивают уникальность и значение борьбы «армии без государства», ее всенародную поддержку.

Выделен перечень вопросов, требующих дальнейших исследовательских усилий ученых.

Ключевые слова: Украинская повстанческая армия, ОУН(б), национально-освободительная борьба, современная украинская историография

Ukhach Vasyi Contemporary national historiography of the national liberation struggle of the Ukrainian Insurgent Army (selected aspects)

The scientific research analysis in the modern Ukrainian historiography of preconditions, motivational factors and time of creation of the Ukrainian Insurgent Army under the political guidance of OUN(b).

The armed struggle of UPA is a thoroughly researched subject in modern historical science. During the years of independence the native scientists performed colossal archeological work. A significant role in the disclosure of objective history of the UPA armed struggle played the activity of scientific academic university organizations and independent research centers of Ukrainian national liberation movement. Historians underline the uniqueness and fighting significance of “the army without state” together with its nationwide support.

Domestic historians underline the importance of OUN(b) military conferences, carried out during the end of 1942 – the beginning of 1943 years, during which the projects for the future insurgent army formation and its struggle against occupational regimes were discussed. In the scientific environment there is established the opinion that the revolutionary OUN(b) finally made the decision about the necessity of armed combat at the third (Oleska) conference (February 17-21, 1943).

In the modern historiography there is still no unanimous opinion concerning the issue of the of the UPA creation time. We share the notion of those scholars who claim that the starting point of UPA with its army structure and main military command should be deducted from the beginning of 1943.

Researches designate the following key factors of the UPA creation: 1) the danger of losing control over the territories of Volyn and Polyssia, which were the base for the formation of insurgent movement; 2) Nazi terror with economic robbery of Ukrainian population, and hence the need of its protection.

There is the necessity for further research and investigation of archival sources, especially for the year 1942, scientific substantiation of the UPA activity boundaries, study of the biographies of the rebel movement prominent figures and everyday life of rebels.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army, OUN(b), national liberation struggle, modern Ukrainian historiography

Надійшла до редакції 02.05.2018 р.